

УДК: 159.923 – 021.25

ЧАЙКІНА Наталія Олександрівна

*кандидат психологічних наук, доктор філософії, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

СВІТОГЛЯДНІ ПАРАДИГМАЛЬНІ ДИХОТОМІЇ АНАЛІЗУ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуті світоглядні дихотомічні впливи на методологію аналізу індивідуальних відмінностей особистості. Розкривається роль диференціально-інтегрального підходу через призму формальних і змістовних координат людської індивідуальності. Описується концептуальна інтеграція існуючих підходів до вивчення як окремих властивостей, так і індивідуальності в цілому. Проаналізовані парадигмальні дихотомії у розумінні цілісності індивідуальності через опис психодинамічних конструктів: духовність, особистість, характер і темперамент.

Ключові слова: *диференціальний і інтегральний підхід, формальні і змістовні координати відмінностей, властивості, типи, відношення, психодинамічні конструкти: духовність, особистість, характер і темперамент.*

Постановка проблеми. Все різноманіття дослідницьких (теоретичних, експериментальних і прикладних) напрямків дослідження індивідуальних відмінностей групується навколо двох парадигмальних формул: диференціальні чи інтегральні координати опису вивчення людини. Дослідження індивідуальних відмінностей має велике значення в прикладній психології, бо дає змогу прогнозувати поведінку людини в заданих ситуаціях. На жаль, ідею В. Штерна [цит. за 9] про створення інтегральної науки стосовно індивідуальності вдалося реалізувати лише наполовину. Одні вчені вважають, що джерела індивідуальної своєрідності організації людської особистості ховаються у специфіці нервової системи, інші впевнені, що індивідуальність це якісно нова, цілісна характеристика, яка описує інтегральні способи самореалізації людини протягом життя. Найбільш вдалим є поєднання диференціального і

інтегрального підходів у застосуванні до диференціально-психологічної проблематики, яка ставить своєю метою вивчення як окремих властивостей, так і індивідуальності в цілому. Тому основною тенденцією сучасної диференціальної психології поступово стає інтеграція різнорідних знань у єдину теорію індивідуальності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. В історії філософської думки найбільш розповсюджені тенденції про людські відмінності спираються на два основні дихотомічні підходи до розкриття причини явищ у часовому аспекті:

1. Каузальний (історичний, генетичний) підхід трактує психічні явища з точки зору питання «чому?». Причина явищ трактується як сукупність обставин, які передують по часу, наслідкам і викликають його. Тобто причини явищ шукають у «минулому». З точки зору каузального підходу Всесвіт рухається від більш організованого стану до менш організованого, тобто до Хаосу або теплової смерті Всесвіту (невелика зміна в первісних умовах радикально змінює еволюцію Всесвіту). Іноді каузальний підхід у філософії називають ще лапласовським детермінізмом [11, с. 113]. Аналогічним каузальному підходу у філософії є ще фаталізм – уявлення, згідно якому усі процеси, які відбуваються у світі, підкорюються необхідності і первісно вже визначені [11, с. 478].

2. Телеологічний (цільовий, фінальний) підхід трактує психічні явища з точки зору питання «для чого?». Людина не здатна думати, відчувати, бажати, діяти, коли перед нею не має цілі, хоч її значення може бути і невідоме [11, с. 451]. Тобто причини явищ шукають у «майбутньому». З цієї точки зору Всесвіт рухається від менш організованого стану до більш організованого, тобто до Удосконалення. Згідно цього підходу, великі зміни первісних умов вносять лише специфіку, не змінюючи суті еволюції Всесвіту.

Постановка завдання. Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб зрозуміти та описати світоглядну методологічну валідність дихотомічного підходу до аналізу індивідуальних відмінностей особистості. При цьому виникає певний тренд

аналізу відмінностей через опис аспектів духовності, особистості, характеру і темпераменту.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасній психології індивідуальних, типологічних і групових відмінностей виділяють два дихотомічні підходи:

1. *Диференціальний підхід:* з типології внутрішньосистемних відношень будується міжсистемна типологія: властивості \Rightarrow типи \Rightarrow відношення. Ідея активності в психології здійснюється у формі переходу від картезіанських принципів причинності (реактивності, каузальності, редукціонізму) до принципів системності (активності, саморозвитку і ієрархічності), тому деякі вчені відносять диференціальну науку до ортодоксальних. Будь-яка ортодоксальна наука є формальною, формульною, оскільки лише завдяки максимальній формалізації наука може стати загальновикористаною, єдиною для різних людей і народів. Чим менше в такій науці особистого, таємного, очевидного лише для обраних, тим краще. Головний месидж такої науки – усі наукові данні повинні пройти експериментальну або дослідну перевірку (саме тому відповідність теорії експерименту дозволяє вченим легко домовитися один з одним) [11]. Диференціальна наука спочатку ставить масштабну задачу, а потім подрібнює її на тисячі часткових, вирішуючи їх послідовно.

Диференційний підхід відповідає картезіанській (Р. Декарт) концепції причинного аналізу: властивість (внутрішньосистемне відношення) виступає як причина типології систем, а типологія систем, в свою чергу, виступає як причина типології міжсистемних відношень. «Ціле» можливо виводити із взаємодії складових його елементів. В.Г. Асєєв [цит. за 6] підкреслює, що диференціальний підхід ставить своєю метою виявлення і вивчення формальних властивостей та їх відношення до змістовних через зіставлення: повна відповідність, гармонія, протирічність, повна невідповідність.

У процесі розвитку індивідуальності формальна ознака досягає певного рівня розвитку, надбає все більш змістовний

відтінок. У свою чергу, деякі змістові риси, типізуючись, наприклад у випадку жорстокої стереотипної поведінки, все більш формалізуються. При вивченні індивідуальності, формальний підхід (від лат. *forma* – структура чогось, а також від *formans* – утворюючий), як зазначає О. Лібін [6], можна визначати як сукупність методів аналізу структури стійких універсальних властивостей людини. Конструкт «формальний підхід» дозволяє провести необхідну для цілей дослідження межу між найбільш типовими, стабільними, відтворюваними у життєвій практиці і в експериментальній ситуації індивідуально-типологічними властивостями та іншими, безмежними, різнобічними, унікальними комбінаціями ознак, які характеризують неповторну своєрідність окремої людської індивідуальності. В межах формального підходу для опису структури психіки використовуються такі психодинамічні конструкти, як темперамент, стиль, здібності, характер, темперамент, тощо. Більшість дослідників [9], пропонуючи способи пояснення природи різних психічних явищ, явно чи неявно демонструють своє ставлення до двох головних питань психології: «Що?» (значення змістовного компонента психіки); і «Як?» (прояв психодинамічної сторони). Пошуки відповіді на останнє запитання («Як?») пов'язані, в першу чергу, із розвитком уявлень про способи чи форми функціонування психічних процесів, властивостей і індивідуальності в цілому. А.І. Палей, В.С. Магун [цит. по 6] називають формальну сторону індивідуальності також інструментальною, яка виступає як спосіб, «інструмент», котрий суб'єкт використовує для освоєння світу. Відмінності формоутворювальних властивостей від інших характеристик людської індивідуальності полягають в тому, що їх розвиток менше визначається впливом змістовно-сміслових детермінант. Формальний підхід передбачає виявлення інваріантної структури досліджуваного феномена і визначає валідність проаналізованих параметрів, при цьому взаємовідношення форми і змісту можуть бути зворотними і релятивними. Механізми формальних характеристик індивідуальності підкорені еволюційно-генетичним законам, на

які впливають крос-ситуативні, стійкі у часі і толерантні до контекстуального впливу фактори. Формальний аналіз індивідуальності, як зазначає О. Лібін [6], використовує наступні базові принципи, які усі разом утворюють своєрідний теоретичний гештальт:

1) принцип ієрархічності, коли спочатку розводять, а потім зіставляють між собою різні рівні аналізу досліджуваного явища;

2) принцип інваріантності, який визначає міру стабільності-мінливості вивчаємих структур, а також тип джерела детермінант конкретних індивідуальних властивостей;

3) принцип координації взаємодії інтегральних ефектів оптимальності і компенсаторності поведінки;

4) принцип індивідуальної єдності, який пов'язаний з інтегративними ефектами, адаптивністю і результативністю індивідуальних властивостей із урахуванням цілісної природи феномена індивідуальності.

У психології індивідуальності диференційний підхід означає пошук стабільних («базальних») параметрів на основі критерію інваріантності: за часом, простором, станом. Античним прикладом цього підходу є трактування темпераменту за Гіппократом. Типологія темпераменту виводиться із внутрішньосистемних відношень – із пропорції чотирьох «соків». Подібний підхід здійснював фізіолог І. Павлов [цит. за 9, с.21-23], який в якості базальних параметрів пояснення природи темпераменту використовував основні властивості нервової системи. Психологи Б. Теплов, В. Небиліцин [цит. за 9, с.25, с.297] наголошують на необхідності пояснення індивідуальності від властивостей до типів, оскільки індивідуальний розвиток уявляє собою поступове збільшення диференціації властивостей, і цей процес продовжується все життя. Починаючи з народження, біологічні, соціальні, і психологічні системи індивідуальності, розвиваючись, надбають все більш прогресивну диференціацію в напрямку структурованості і впорядкованості.

2. *Інтегральний підхід*: із типології міжсистемних відношень будується внутрішньосистемна типологія, і від типів виводяться системні властивості: відношення \Rightarrow типи \Rightarrow властивості. Інтегральна наука замкнута, в неї немає мети досягти єдиної для всіх істини, бути єдиною у своїх символах і знаках, немає системи об'єктивних критеріїв. Вона значною мірою естетизована і індивідуалізована, і в цьому сенсі стоїть посередині між наукою і мистецтвом, апелюючи до деяких принципів життя. Критерієм істини стає не багаторазово проведений один і той самий експеримент, а багаторазово і різнобічно (із різних систем) здійснена аналогія. Інтегральна наука вирішує лише деякі часткові задачі (завдання особистості), поступово збільшує їх масштаб доки ці завдання не укрупняться до масштабу Всесвіту.

Філософський зміст інтегрального підходу полягає в тому, що система проявляє свою цілісність в нерозривній взаємодії із середовищем, бо цілісність не виводиться із взаємодії утворюючих її елементів [11, с.408]. Складові, що утворюють індивідуальність, яскраво висвітлюються у площині міжіндивідуальних відношень і тільки потім стає зрозумілою їх проекція в продуктах індивідуальної творчості. Виходячи з цієї ідеї, будується алгоритм розробки методів тестування системних властивостей індивідуальності.

За логікою інтегрального підходу, типологію індивідуальності необхідно виводити з типології міжіндивідуальних відношень на основі критерію сумісності, згідно якого опис кожного типу повинен включати опис його сумісності з іншими типами. При цьому сумісність може бути безпосередньою та опосередкованою (вибірковість до типів організації середовища, в якому проявляються типи їх творців). В.С. Мерлін [цит. за 9] запропонував концепцію інтегральної індивідуальності, основний зміст якої пов'язаний з пошуком інтегруючих механізмів, котрі встановлюють внутрішньорівневе і зовнішньорівневе опосередкування в ієрархічній саморегулюючій системі індивідуальних властивостей. Інтегральний підхід відповідає системній концепції причинного

аналізу: міжсистемні відношення виступають причинами типології систем, а типологія виступає в якості причини для виділення властивостей. У психології індивідуальності цей підхід означає пошук ефективних прогностичних ознак за критерієм сумісності взаємодії «цілого з цілим». Критерій інваріантності при інтегральному підході вторинний, тобто після того, як були виділені системні властивості, до них можна застосовувати вимоги інваріантності: за часом, за простором, за станом. З позиції теорії інтегральної індивідуальності [4, с.116] зворотність і релятивність формально-динамічних і змістовних індивідуальних властивостей обумовлені подвійністю її якісного значення, тобто тим, в якій якості вона розглядується: як підсистема соціальних систем чи як самостійна система. Коли формально-динамічні властивості – чи йдеться про темперамент, чи про динамічні сторони властивостей особистості – належать до інтегральної індивідуальності (Системи), то вони надбають змістовий статус. Аналіз інтегративних ефектів функціонування індивідуальності (таких, як адаптивність, компенсаторність, оптимальність і результативність), як підкреслює О. Лібін [6], дає можливість дати відповідь на питання: «Чим кожний із нас відрізняється від інших людей?» У такому ракурсі, індивідуальність як носій своєрідного світу суб'єктивної реальності, який репрезентує його назовні, являє собою цілісний феномен, який інтегрує усі рівні внутрішньої і зовнішньої взаємодії процесів диференціації і координації.

Античним прикладом інтегрального підходу є концепція Емпедокла [11] про чотири «коріння» (стихії): «вогонь», «повітря», «вода» та «земля», де відношення «дружби» та «ворожби» виступають як підстава типології. Прикладом сучасного інтегрального підходу може бути концепція М. Люшера [7]. Він застосовує системну термінологію темпераменту, говорячи про червоний («вогонь»), жовтий («повітря»), синій («вода») та зелений («земля») стилі поведінки людини, які проявляються і вимірюються у вибіркових

відношеннях як до стилів інших людей, так і до стилів організації середовища (у даному випадку до кольорів).

У вітчизняній психології, ідея інтегрального підходу виникла у психології відношень О. Лазурського [цит. за 9, с.179-198]. При описі критеріїв класифікації типів особистості, він говорить про дві дихотомічні сторони особистості – ендопсихічну (диференціальну) і екзопсихічну (інтегральну), надаючи перевагу останній. Ідея О. Лазурського про екзогенний підхід до типології людської індивідуальності отримала подальший розвиток у його послідовників (В. М'ясищев, Б. Ананьєв, Б. Ломов). Таким чином, якщо диференціальний підхід передбачає, що спілкування є частковим видом діяльності, то інтегральний підхід підкреслює, що діяльність є частковим (опосередкованим) видом спілкування.

Результатом застосування інтегрального підходу стало виділення системних властивостей, які спостерігаються лише в контексті міжсистемних відношень. Системні властивості індивідуальності проявляються у вибірковій взаємодії між індивідуальностями, де індивідуальність – це людина, яка характеризується збоку соціально значимих відмінностей від інших людей [8, с.136], а системні властивості – це результат активності глибинних сил свідомого і несвідомого. Як зазначає В. Колесников [4, с.113], глибинні сили несвідомого, які утворюють індивідуальність, включають до себе духовність, особистість, темперамент і характер, тому вони можуть розглядатися як причини сумісності однієї людини з іншими за даним аспектом. Ці глибинні сили несвідомого, в першу чергу, яскраво проявляються у вибіркованому ставленні до інших індивідуальностей і лише в другу чергу проявляються у вибіркованому ставленні до типів середовища, які створені іншими людьми. Вимір активності глибинної сили (в безпосередній чи опосередкованій міжсистемній взаємодії) по суті і є, як він вважає, вимір системної властивості індивідуальності.

Аспекту духовності відповідає вищий аспект людської індивідуальності. Сила, яка утворює духовність, задає *головну*

мету розвитку людини і проявляється у почутті духовної родинності (емпатії), що відповідає вищому аспекту людської індивідуальності. Духовність, на думку В. Колеснікова [4, с.125], визначає потребу осмислення і призначення власного життя. Через духовність як психологічне поняття [8, с.112], пояснюються феномени совісті і почуття провини, коли відбувається пригнічення альтруїстичних дій і підкорення власної діяльності чисто прагматичним інтересам. Совість – це суб'єктивне усвідомлення відповідності чи невідповідності власної поведінки моральним цінностям; інтуїтивне відчуття того, що гарно чи погано, справедливо чи ні, тому вчинки, які здійснюються всупереч совісті переживаються як сором [8, с.422]. В. Франкл [12, с.17] підкреслював, що людина це більше ніж психіка, людина – це Дух. В психології вважається, що людина духовна тією мірою, якою вона замислюється над смыслом свого життя, коли через спілкування з продуктами культури пробуджує власну духовність.

Аспекту особистості відповідає «розумна душа». Сили, які утворюють особистість, задають *шляхи розвитку* людини і проявляються у вибіркованому ставленні до ціннісних орієнтацій інших людей. Л.С. Виготський [3] зазначав, що особистість – це аспект індивідуальності, який характеризується спрямованістю, що задається глибинними смисловими структурами (динамічними смисловими системами). Особистісний смисл – це те, заради чого розгортається активність, тобто усвідомлення «значення для самого себе». О. Леонтьєв [5] підкреслював, що особистість – це суб'єкт, що діє на оточення і тим самим змінює себе. Внутрішнє оцінкове почуття утворює ядро дійсного «Я», тому К. Роджерс [10] обґрунтовував пріоритет цінностей суб'єктивних над об'єктивними.

Аспекту характеру відповідають сили, які задають *стратегію розвитку* людини, що проявляється у вибіркованому ставленні до стратегії життя на рівні «догнати», «втекти» і «не приймати участь». Е. Берн [2] в своїй концепції про три Его-стани («Дорослий», «Батько», «Дитина») розкриває спілкування

через положення про переключення чи перехід активності від одного Его-стану до іншого.

Аспекту темпераменту відповідають сили, які задають *стиль розвитку* людини, що проявляється у вибіркового ставленні до стилів інших людей. К. Юнг [13, с.145] пояснював виникнення екстраверсії і інтроверсії діями глибинних архетипів: Аніми і Анімусу.

За В. Колесниковим [4], якщо порушується здорова рівновага глибинних сил несвідомого, то наслідки можуть проявлятися у таких психологічних патологіях:

– патологія духовності призводить до ноогенного неврозу, тобто до втрати смислу життя, спустошеності духовного світу, коли в людини виникає стан екзистенціального вакууму. В. Франкл [12, С.10] писав: «Коли ми пригнічуємо у собі ангела, він перетворюється на диявола»;

– патологія особистості виникає внаслідок пригнічення дійсних цінностей людини, коли вони підміняються хибними, що проявляється в ригідності. Ригідність, за К. Роджерсом [10, С.91], – це пригноблення внутрішнього оцінкового почуття на користь обставинам, внаслідок чого особистість втрачає гнучкість і відкритість, стає закритою, втрачає власне «Я». Якщо хибна «Я-концепція» утворена хибними ціннісними образами і пригнічує природне «Я», то особистість перетворюється на закомплексовану і вперту людину;

– патологія характеру призводить до акцентуацій, які запропонував Е. Кречмер [цит. за 9, с. 219-247]: епілептоїдний, циклоїдний і шизоїдний. Якщо співставити триаду Е. Берна з триадою Е. Кречмера, виходячи із їхнього положення про гіперактивність або домінування однієї із трьох триад, то можемо зазначити, що якщо домінує позиція «Батько», то виникає епілептоїдний характер, якщо домінує «Дорослий» – циклоїдний, якщо «Дитина» – шизоїдний;

– патологія темпераменту призводить до істерії, яку К. Юнг [13, с.209-218] трактував як наслідок неврозу екстравертованого типу (домінує архетип Анімус) та до психастенії у інтравертованого типу (домінує Архетип Аніма). Подібну ідею в

трактовці істерії і астенії висловлював і А. Адлер [1, с.163-217]: істерію він трактував як домінування чоловічої установки (головно в жінок), а неврастенію – як домінування жіночої установки (головно в чоловіків), яка проявляється в жіночій м'якості, абулії.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Недостатність теоретичних узагальнень і концептуальних інтеграцій призвели до появи різних світоглядних парадигмальних дихотомій у розумінні індивідуальних відмінностей особистості: від «зовнішнього до внутрішнього» (З. Фрейд), від «минулого до майбутнього» (А. Адлер) і від «субсистемного у метасистемне» (К. Юнг). У процесі цього руху ми все ближче наближувалися до простору причини відмінностей у диференціально-інтегральному аспекті. Тому методологічна валідність такого погляду дозволяє глибше зрозуміти світоглядні парадигмальні дихотомії у аналізі індивідуальних відмінностей особистості.

Список використаних джерел

1. Адлер А. О нервическом характере /Альфред Адлер. – СПб. : Университетская книга, АСГ, 1997. – 388 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – Л. : Лениздат, 1992. – 400 с.
3. Выготский Л.С. Собр. сочинений в 6 - томах /Лев Семенович Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 3.
4. Колесников В.Н. Лекции по психологии индивидуальности / Владимир Колесников. – М. : Издательство «Институт психологии», 1996. – 224 с.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1974.
6. Либин А.В. Дифференциальная психология / Александр Викторович Либин. – М. : Смысл; Изд. центр «Академия», 2004. – 527 с.
7. Люшер М. Сигналы личности / М. Люшер. – Воронеж, 1993.
8. Психология. Словарь – М. : Политиздат, 1990.
9. Психология индивидуальных различий. Тексты. / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М. : Изд-во МГУ, 1982.

10. Роджерс К. К науке о личности / К. Роджерс // История зарубежной психологии. Тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – С. 199–230.
11. Философский словарь. – М. : Политиздат, 1991.
12. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл. – М., Прогресс, 1990. – 368 с.
13. Юнг К. Проблемы души нашего времени. – М. : Прогресс, 1993.

Н.А. Чайкина

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ПАРАДИГМАЛЬНЫЕ ДИХОТОМИИ АНАЛИЗА ИНДИВИДУАЛЬНЫХ РАЗЛИЧИЙ ЛИЧНОСТИ

В статье рассмотрено мировоззренческое дихотомическое влияние на методологию анализа индивидуальных личностных различий. Раскрывается роль дифференциально-интегрального подхода через призму формальных и содержательных координат человеческой индивидуальности. Описывается концептуальная интеграция существующих подходов к изучению, как отдельных свойств, так и индивидуальности в целом. Проанализированы парадигмальные дихотомии в понимании целостности индивидуальности через описание психодинамических конструктов: духовность, личность, характер и темперамент.

Ключевые слова: *дифференциальный и интегральный подход, формальные и содержательные координаты различий, свойства, типы, отношения, психодинамические конструкты: духовность, личность, характер и темперамент.*

N. Chaikina

WORLD PARADIGMATIC DICHOTOMY OUTLOOK ON ANALYSIS OF INDIVIDUAL DIFFERENCES IN PERSONALITY

The article review world dichotomous outlook influences on methodology in analyze of individual differences in personality. There are two dichotomous approaches: a differential approach when from internal typology system of relations constructed interconnection typology (characteristic \Rightarrow type \Rightarrow attitude) and integral approach, when from intersystem typology of relations constructed interconnect typology and system properties lead out from that types (attitude \Rightarrow type \Rightarrow characteristic).

The role of differential-integral approach through the prism of formal and semantic human individuality coordinates is revealed. In individual psychology differential approach means search the stable («basal») parameters based on the criterion of invariance: time, space and state. According to the logic of the integrated approach, individual typology should withdraw from inter individual typology relations based on the criteria of compatibility, according to which each type of description must include a description of its compatibility with other types.

The conceptual integration of existing approaches to the study of individual characteristics and personality in general are described in this article. From the standpoint of the theory of integral individuality relativity and reversibility formal dynamic and meaningful individual properties conditioned its qualitative importance duality, i.e. those in which quality it is regarded: as a subsystem of social systems or as a standalone system. When formal-dynamic properties belong to the integral identity (as a system), they possess a meaningful status.

Paradigmatic dichotomy within the meaning of individuality integrity through the description of psychodynamic constructs: spirituality, personality, character and temperament are analyzed by author. Aspects of spirituality corresponds force which sets the main goal of human development, which is manifested in the spiritual sense of being family (empathy). Aspects of personality corresponds force that define the development of human and occur in selective relation to the value orientations of others. Aspects of nature corresponds force that set the strategy for human development, which manifests itself in selective attitude toward life strategies in level of «catch up», «escape» and «not participate».

Key words: *differential and integral approach, formal and substantial different coordinates, properties, types, relationships, psychodynamic constructs: spirituality, personality, character and temperament.*

Надійшла до редакції 14.06.2015 р.